

*Наталія Іванівна ГІТУН,
аспірант кафедри культурології Волинського
державного університету ім. Лесі Українки*

СВІТОВІДНОШЕННЯ ХУДОЖНИКА ЯК ОСНОВА ХУДОЖНЬОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Спробуємо визначити сутність поняття „художньої реальності“, оскільки у філософсько-естетичній думці немає однозначного його розуміння. Художня реальність деколи ототожнюється з художнім світом, а інколи з художнім образом. Деякі дослідники розглядають художню реальність у її ставленні до художнього твору. Наприклад, М.Поляков вважає її феноменом, в основі якого лежить розуміння художнього твору як складного ідейно-художнього комплексу, повідомленням, яке здійснюється за допомогою певного мовного матеріалу. У художньому творі він виділяє три основні рівні: матеріальну систему, народжене нею змістовне поле та ідейно-емоційну систему, тобто ланцюг ідей, який формує певну надтекстову модель світу та людини. З цієї точки зору процес формування художньої реальності виражений у трьох категоріях:

1. Художнє бачення світу, тобто певна система точок зору художника у виборі життєвого матеріалу.
2. Образ світу, що розуміється як просторово-часові характеристики вигаданого світу художнього твору.
3. Концепція [7, 23].

М.Поляков підкреслює концептуальний характер художньої реальності, відносну автономність та її мовне оформлення. Разом з тим, недоліками цієї концепції є її вузький підхід до мистецтва: власне ціннісно-естетична специфіка художньої реальності залишається не з'ясованою, бо остання ототожнюється з художнім твором.

Своєрідну концепцію художньої реальності розробив В.Тюпа, виходячи з ідей М.Бахтіна про естетичний об'єкт. В.Тюпа розглядає художню реальність як предмет літературознавства та розуміє її як особливе інтерсуб'єктивне ідеологічне відношення, що здійснюється в мистецтві, аналізує художню реальність як систему в єдності її гносеологічних, ідеологічних, творчих, естетичних аспектів. У підсумку, розуміючи естетичний об'єкт як „повноту та ненадмірність індивідуальної цілісності в її завершеності, невіддільну від допустимого бачення її“, В.Тюпа визначає художню

реальність як „естетичний об'єкт співтворчого співпереживання“ [8, 41].

На нашу думку, ця концепція заслуговує уваги, але художню реальність як інтерсуб'єктивне відношення неправильно зводити лише до відносин спілкування, які здійснюються творцем та суб'єктом споглядання в мистецтві за допомогою художнього тексту, як це в результаті виходить у автора. Саме поняття інтерсуб'єктивних відносин передбачає різносторонній та повний їх розгляд як за змістом, так і за формами їх існування. Мистецтво, як відомо, включає у себе не лише відносини спілкування, але й цілий ряд інших відносин: пізнавальних, моральних, естетичних та інших і важливо показати їх єдність та нову системну якість самобуття та саморозвитку, яку вони отримують у мистецтві та яка дає можливість визначати художню реальність як спів-буттєву взаємодію художника та реципієнта.

Проблему художньої реальності розглядає і М.Марков. Він розуміє її як одну з трьох інваріантних ознак мистецтва, специфічний спосіб художнього пізнання. Специфіка художньої реальності визначається двома першими інваріантами мистецтва – предметом художнього пізнання та основною функцією мистецтва – і полягає в тому, що художня реальність є „кодовою“ реальністю, яка концентрує, згущує та передає смислові значення людського досвіду. При цьому „художник виражає емоційний смисл об'єкта як своє відношення та обов'язково так, щоб стати відношенням сприймаючого“ [6, 91-92]. Джерело своєрідності знакового „коду“ кожного виду мистецтва – у його здатності формувати ту чи іншу здатність людини. М.Марков підкреслює, що художня реальність має два взаємопов'язані рівні – „кодовий“ (зовнішній) та психологічний (внутрішній). Із зовнішньої сторони художня реальність характеризується „особливостями коду, з внутрішньої сторони – здатностями особливого психічного механізму декодування та реалізації програми емоційних відносин та змін особистості, закладеної у творі, тобто механізмом сприйняття художньої ідеї“ [6, 84].

У концепції М.Маркова позитивними якостями виявляються визначення діалектики предметного та смислового в художній реальності, функціонального зв'язку „кодової“ реальності з суб'єктом сприйняття. Художня реальність розглядається тут психологічно, втрачає свою естетичну специфіку, розпадається на мовну реальність тексту та суб'єктивно-психологічну реальність свідомості художника та сприймаючого.

Проблема художньої реальності на рівні художнього твору, аналіз естетичної специфіки художньої реальності отримали розробку у концепції художньої реальності як внутрішнього світу художнього твору. Дослідження предметних та суб'єктивних аспектів художньої реальності як внутрішнього світу художнього твору розглядає В.Федоров. Внутрішній світ художнього твору не зводиться ні до лінгвістичної реальності художнього тексту, ні до суб'єктивно-психологічної реальності свідомості художника та тих, хто сприймає твір. Внутрішній світ художнього твору розуміється як відображена у творі мистецтва дійсність, для якої характерна цілісність, художня єдність, яка є відносно автономною, активно відмежованою від зовнішнього світу, має свої специфічні закономірності існування та розвитку. Ядром внутрішнього світу твору є художня концепція світу. В.Федоров показує, що поетичний світ та буттєвий контекст художнього твору на рівні самого твору існують лише потенційно, актуально ж формуються в акті сприйняття твору реальним читачем, слухачем, глядачем.

Цінним у цій концепції є те, що в ній підкреслюється цілісність, інтегральність художньої реальності, зведення законів її існування та саморозвитку до законів як об'єктивної, так і суб'єктивно-психологічної дійсності. Крім того, у В.Федорова через аналіз поняття „внутрішня форма слова“ показаний органічний зв'язок художньої реальності з суб'єктом творчості та сприйняття [10, 72]. Але у цій концепції художня реальність розуміється дуже вузько, лише на одному з рівнів свого існування.

Слід відмітити цікаву постановку проблеми художньої реальності як художнього буття духовного світу людини у ряді статей збірника „Художня реальність“ [11].

Зокрема, О.А.Уроженко розглядає художню реальність як спосіб вираження світовідношення. Художня реальність, на його думку, є різновидом суб'єктивної реальності. Автор розглядає художню реальність у межах гносеологічного відношення як „дійсне, а не уявне, ілюзорне відображення об'єктивного світу через призму світовідношення художника, яке в ній втілене“ [9, 70]. О.А.Уроженко визначає структуру художньої реальності за способом буття, за відношенням її до автора. Типи світовідношення втілюються в художній реальності через „просторово-часову організацію всіх її елементів та шарів“, які передають діалектику значень та смислів, що виражає сутність художнього образу [9, 74].

Ця концепція теж гідна уваги, бо розглядає художню реальність як спосіб вираження світовідношення, його складної структури.

Але цей підхід є гносеологічним, бо виявляє лише сутність художньої реальності, за його межами залишається розгляд її структури як здійснення художнього буття людини у світі мистецтва.

В.П.Іванов розглядає художню реальність у відношенні до культури в рамках своєї концепції художньої діяльності. Художня реальність розуміється ним як специфічна для художньої діяльності форма смислової переробки явищ дійсності, як особливий світ мистецтва, в якому переробляються та відтворюються ціннісно-смислові культурні форми. „Мистецтво змінює „духовну предметність“ людського світу шляхом цілеспрямованого створення смислоутворюючих та значущих форм. Перетворюючи форми дійсного світу, мистецтво насправді розширяє межі осмислених можливостей культурного впливу на нього“ [3, 224]. При цьому особливо підкреслюється, що „світ мистецтва оживає у сприйнятті та набуває рис реальності тільки завдяки співпричетності до всього життєвого та духовного досвіду людини“ [3, 240].

Дослідженню феномена художньої реальності присвячена колективна монографія „Мистецтво: художня реальність та утопія“, видана в Києві 1992 року. Так, В.І.Мазепа визначає художню реальність як складову культурної реальності. Визначаючи рівні культурної реальності, автор відносить художню реальність до другого рівня, в якому вона постає як „естетична реальність“ і виконує безпосередню життєтворчу функцію. На думку В.І.Мазепа, художня реальність становить у культурі ідеальну, відтворену, тобто узагальнену та оцінену з позиції особистості „єдиність“ людського буття [4, 15]. Предметом художньої реальності є конкретна людина, яка відчула та пережила дещо в своєму житті. „Художня реальність постає перед індивідом не стільки як сфера його життєтворчості (вчинку), скільки предметом духовного, „чистого“ та незацікавленого споглядання та співпереживання, – вважає В.І.Мазепа [4,16]. Специфічними ознаками художньої реальності є міжособистісне спілкування, ігрова форма його існування, активна співтворчість глядача, слухача, читача з художником.

Слід відмітити, що цей підхід до проблеми художньої реальності є особливим. У ньому розглядається загальна специфіка художньої реальності, але недостатньо аналізується її структура. На нашу думку, художню реальність слід розглядати у процесуальному аспекті – як спосіб художнього буття духовного світу людини. Для цього необхідно виявити основу існування художньої реальності.

На основі чого виникає характерний лише для мистецтва „ефект реальності“, відчуття життєвої повноти та достовірності художніх подій, самобуття та саморозвитку художньо-образних структур, через які здійснюється спів-буттєва взаємодія художника та сприймаючих? Очевидно, що, виходячи лише з внутрішніх особливостей будови художнього твору та художнього образу, „ефект реальності“ не можна пояснити. Об'єктивовані структури художнього твору та художнього образу є проявом та втіленням цілісного та самобутнього відношення художника до світу, до духовної культури, вони розраховані на відношення-відповідь тих, хто сприймає твір. Звідси випливає, що за основу художньої реальності слід брати саме особливості відношення художника до світу (та відношення до мистецтва). Для виділення останніх потрібно дати загальне розуміння сутності відношення людини до світу та зумовлених нею структури і основних типів людського світовідношення.

Світовідношення – це „сукупність усіх відносин людини до світу – практичних та духовних, детермінованих практикою, системою соціальних відносин, з одного боку, та діяльністю, тілесною організацією, потребами, змістом духовного життя індивіда, – з іншого“ [9, 98], тобто цілісність, у якій злиті разом три творчих її начала – людина, світ та їх відносини. У понятті духовного світовідношення визначальним є визнання нової якості, яка утворюється від злиття цих трьох начал, – поява власного внутрішнього просторово-часового виміру, самоорганізації та самобуття суб'єктивної реальності (див. 1). Духовне світовідношення – ціннісний інваріант усієї різноманітності реальних відношень людини до світу, відносно самостійне внутрішнє буття цілісної людської суб'єктивності, що виявляється у багатоманітності зовнішніх відносин людини до світу. Духовне світовідношення у його самобутті та саморозвитку є тим „каналом“ спілкування, через який здійснюється спів-буттєвий вплив мистецтва на життя як окремої людини, так і суспільства в цілому.

У виділенні основних типів світовідношення ми спираємося на типологію В.А.Малахова (див. 5). Перший тип світовідношення ґрунтується на ізольованому, автономному існуванні духовного змісту культури, її мовної оболонки від життєвої „дійсності вчинку“ (М.Бахтін) індивідуального суб'єкта. Умовно цей тип світовідношення можна назвати нетворчим, тому що у ньому відсутня єдина та спрямовуюча творчо-конструктивна позиція людини

– у відношенні до буття. У цьому типі світовідношення культурні цінності існують у вигляді догм, окремих схем, жорстких стереотипів, а реальне життя існує без одухотвореного начала. Реальне життя та схематизована культура різноспрямовані та розділені, суб'єкт і світ постають скрізь абсолютно рівними, тотожними собі, тобто і життя, і культура виявляються принципово монологічними, вони не збігаються та взаємно не доповнюють одне одну. Відсутність єдиної творчої позиції людини у відношенні як до духовного змісту та мовної оболонки культури, так і до безпосередньої своєї життєдіяльності веде до знеособленої, стандартизованої форми людського існування, за якої людина перебуває під владою ідеологічних та соціально-психологічних стереотипів.

Другий можливий тип світовідношення може бути умовно названий ігровим, або „квасітворчим“. Життєва повнота суб'єкта цього типу світовідношення обмежується рамками вільно варійованих інформаційно-змістовних та мовних шарів культури. Надмірність суб'єкта у відношенні до одних культурних цінностей виявляється в їх вільній заміні іншими, такими ж довільно обраними цінностями. Суб'єкт стверджує свою індивідуальність через вільну гру автономних від дійсності та взаємозамінюваних культурних змістів та мов, і гра ця сама собою стає найвищою ціллю та цінністю. Істинна творча самореалізація суб'єкта неможлива у межах ігрового світовідношення. Будь-яка творчість ґрунтується на індивідуалізованій обробці життєвих та духовно-змістовних шарів буття, яка здійснюється завдяки єдності та самотності індивідуальної позиції суб'єкта у відношенні до дійсності життя і світу духовної культури, глибина та повнота його контактів зі світом, та одночасно принципової надмірності у відношенні до будь-яких проявів буття (включаючи і себе). У зв'язку з тим, що суб'єкт перебуває в автономному від реального буття світі культурних цінностей, така творчо-конструктивна позиція у відношенні до буття відсутня в межах ігрового світовідношення.

Творчий тип світовідношення ми виділяємо саме на основі наявності органічних та пророблених зв'язків між життєво-практичним, духовно-змістовним та мовним рівнями людського буття, які виникають завдяки єдності унікальної позиції суб'єкта у відношенні до світу. Життєве наповнення світовідношення людини виявляється в глибині її органічного вживання у світ, у різноманітності її безпосередніх контактів із ним. У смисложиттєвому відношенні людини до світу предмети одухотворюються, постають як своєрідні

суб'єкти – рівноправні учасники цього відношення, що володіють власною долею та власним „голосом“ – у цьому полягає сутність специфіки людського світовідношення.

Надмірність світовідношення людини виявляється в рефлексії, в такому осмисленні буття та себе самої як істоти, в якому розкривається принципове неспівпадання людини з будь-якою наявною сферою буття та собою як даністю. Таке осмислення можливе лише у приведенні себе та світу до деякої абсолютної точки відліку, „світової основи“ (М.Шелер), такої, як Бог, ідеал або система загальнолюдських цінностей. Наявне буття, внутрішній світ людини, система вищих загальнолюдських цінностей – відносно кожного з цих світів людська суб'єктивність виявляється надмірною, вона постійно виходить за межі цих світів. Це приводить до того, що людина виявляє здатність опредметнювати свою принципову надмірність у творчій самореалізації, створювати нові, раніше неіснуючі світи та реальності, тобто предмети, що мають самостійний життєво-практичний або духовно-ціннісний зміст та функціонування.

Тому творча самореалізація суб'єкта постає не лише як суб'єктивне перетворення або подвоєння буття, але перш за все як „природне продовження, саморозвиток останнього, додання до його повноти“ [5, 139]. Іншими словами, творчий тип світовідношення ґрунтується на природній співбуттєвості людини та світу, діалектичний взаємозв'язок та взаємодія яких поєднують у собі всі рівні людського буття та є умовою будь-якої творчості. Слід відмітити, що творче відношення суб'єкта до світу як необхідність включає в себе момент ігрового відношення як здатність вільного переключення з життєво-практичної реальності у реальність духовно-змістовну та мовну, що є необхідним для створення творчого продукту в його відмежованості від уже існуючих реальностей. Але творче відношення до світу не вичерпується грою, адже цілісна самодостатність та принципова надмірність суб'єкта ігрового відношення виявляється лише у відношенні до вже створених цінностей духовної культури, які беруться ізольовано від життєво-практичної дійсності та не створюють самодостатньої предметності, що складає специфіку творчого акту як найповнішого вираження творчого відношення людини до світу. Творчий тип світовідношення має безліч різноманітних проявів. Одним із органічних йому є художнє світовідношення, що виражається у творах мистецтва.

Отже, художня реальність своєю основою має відкрите творче відношення художника до світу (та відношення до мистецтва того, хто сприймає).

Специфічними особливостями художнього світовідношення людини є укоріненість її світовідчуття та світопереживання в реальності духовної культури, їх початкова спрямованість на іншого суб'єкта в його цілісності. Характерною рисою світовідчуття художника є те, що його зміст та складові автономні від зовнішньої дійсності. Ці особливості світовідношення є основою художньої реальності як спів-буттєвої взаємодії художника та тих, хто сприймають мистецтво.

Іманентною ознакою відношення художника до світу є його специфічне світосприйняття, яке тісно пов'язане з мовою. Вже на цьому рівні художник намагається знайти адекватну мовну форму для вираження своїх станів, прояснюючи та оформляючи їх як для себе, так і для іншого суб'єкта. Саме цей нерозривний зв'язок світосприйняття художника з мовою є джерелом художньої реальності.

У процесі світосприйняття художник переживає смисл тих чи тих предметів та відносин як життєву основу змісту своїх творів. Узагальнений погляд „ззовні“ поєднується з індивідуалізованим поглядом „зсередини“. Предметність є характерною ознакою світобачення художника, бо вона береться не окремо, а в момент духовного контакту з нею. Основною особливістю її є втілення та вираження в ній людських смислів та станів. Художник створює виразну художню предметність як нову реальність, що виростає з основних шарів людського буття. Він знаходить свій неповторний ракурс бачення звичних предметів, якостей та відносин, виділяє суттєві, духовно-змістовні якості та відносини предмета, його зв'язки з минулим та майбутнім, розкриває свій стан, думки, почуття та настрої у момент духовного контакту з предметом та адекватно втілює все це в мові. Мистецтво тому є не тільки відображенням дійсності, але якісно новою формою буття, організованою, завершеною та впорядкованою навколо його ціннісного центру – людини (М.Бахтін).

Отже, формування виразної художньої предметності є важливою основою художньої реальності.

У результаті осмислення відношення художника до світу на всіх його рівнях формується художня концепція світу. Концепція світу – це найбільше смислове узагальнення світу, перетворення його у нове

завершене смислове ціле, яке включає в себе визначення місця людини у світі, входження її у світовий універсум. Світ відображається та переробляється з позицій корінних потреб суб'єкта, з позицій його кінцевих цілей та ідеалів, тобто суще відображається з позицій належного, належне стає сущим.

Специфічною особливістю художньої концепції світу є її гранична конкретність, предметність, „ситуаційне розгортання“ [2, 99]. Художня концепція світу є самобуття та саморозвиток виразної предметності. Розвиток художньої концепції як самобуття виразної предметності здійснюється через співвіднесення фрагментів, елементів цієї концепції у духовному досвіді суб'єкта художнього впливу.

Саморозвиток художньої концепції світу, який здійснюється як самобуття предметностей художнього світовідношення, об'єктивуючись у творі мистецтва, викликає необхідність вироблення у сприймаючого свого відношення до художніх подій. А тому відтворення авторської концепції світу як своєї власної через самобуття та саморозвиток предметностей художнього твору народжує специфічний для мистецтва „ефект реальності“.

Отже, розгортання художньої концепції світу через самобуття ціннісної виразної предметності є визначальною основою художньої реальності. Ця специфічна системна якість художнього світовідношення безпосередньо формує художню реальність як практично-духовний аналог, художню трансформацію та втілення людського способу буття, як єдиний можливий спосіб реалізації кінцевих цілей мистецтва, як механізм „переведення“ духовно-ціннісного змісту культури в структури духовного світу сприймаючих, за допомогою якого художня інформація починає існувати як цілісні смислопереживальні стани суб'єкта, як його духовне буття та різноманітні діяльні прояви.

1. Дубровский Д.И. Проблема идеального – М., 1983.
2. Емельянов А.Ф. Границы искусства. – М., 1987.
3. Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – К., 1977.
4. Мазепа В.И. Художественная реальность в составе культуры // Художня реальність та утопія. – К., 1992.
5. Малахов В.А. Искусство и человеческое мироотношение. – К., 1988.
6. Марков М. Искусство как процесс. – М., 1970.
7. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М., 1986.

8. Тюпа В.И. Художественная реальность как предмет научного познания. – Кемерово, 1981.
16. Уроженко О.А. Художественная реальность как способ выражения мировоззрения // Художественная реальность. Сборник научных трудов. – Свердловск, 1985.
10. Федоров В. О природе поэтической реальности. – М., 1984.
11. Художественная реальность. Сборник научных трудов. – Свердловск, 1985.

Наталія Гітун. Світовідношення художника як основа художньої реальності. У статті порівнюються різні концептуальні підходи до розуміння поняття художньої реальності у сучасній філософсько-естетичній думці, З'ясовується сутність феномена художньої реальності. Автор виявляє тісний взаємозв'язок художньої реальності зі світовідношенням особистості. Розглядаються основні типи світовідношення людини, один із яких – творчий тип відношення художника до світу – постає основою художньої реальності. Визначаються специфічні особливості художнього світовідношення.

Наталія Гітун. Мироотношение художника как основа художественной реальности. В статье сравниваются разные концептуальные подходы к пониманию понятия художественной реальности в современной философско-эстетической мысли, выясняется сущность феномена художественной реальности. Автор определяет тесную взаимосвязь художественной реальности с мироотношением личности. Рассматриваются основные типы мироотношения человека, один из которых – творческий тип отношения художника к миру – является основой художественной реальности. Определяются специфические особенности художественного мироотношения.

Natalia Hitun. The artist's world attitude as the basis of artistic reality. The article compares various conceptual ways to understanding the artistic reality conception in contemporary philosophic and aesthetic idea, makes the nature of artistic reality phenomenon clear. The author reveals close interconnection between artistic reality and world attitude of a personality. He examines the main types of human world attitude, one of which – the creative type of artist's attitude to the universe – arises as the basis of artistic reality. The article determines specifical peculiarities of artistic human world attitude.